

ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА КІНЦЯ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ (ЗА ТВОРОМ «PERSPECTIVA» КАСІЯНА САКОВИЧА)

Михайло ДОВБИЩЕНКО

orcid.org/0000-0001-9426-0652

доктор історичних наук, доцент,

старший науковий співробітник відділу історичних пам'яток НДІУ

Анотація. Статтю присвячено історії повсякдення українського парафіяльного духовенства кінця XVI – першої половини XVII ст. – періоду, надзвичайно важливого як для історії Церкви в Україні, так і для історії України загалом. Саме тоді українське суспільство, поділене за конфесійною ознакою, опинилося на роздоріжжі цивілізаційного вибору. Подальші політичні, соціальні та релігійні перетворення в Україні відбувалися під значним впливом національно-релігійних рухів цієї епохи. У вітчизняній і зарубіжній історіографії згадані процеси розглядали під кутом зору глобального політичного й культурного розвитку Центральної та Східної Європи. Натомість «малі життєві світи» дрібної шляхти, духовенства, міщан, селян лишалися малодослідженими. Разом з тим була до кінця нез'ясованою мотивація вчинків широких верств населення, від яких значною мірою залежав поступ культури в Україні.

На основі полемічного твору Касіяна Саковича *Perspectiva* (1642), а також із залученням додаткових даних з праць його опонентів – Петра Могили та Пахомія Оранського – зроблено спробу дослідити історію повсякдення українського парафіяльного духовенства в часи перших післяунійних поколінь. Розглянуто питання, пов'язані з походженням настоятелів парафіяльних храмів, рівнем їхньої освіти, фахової підготовки та матеріального забезпечення тощо. Особливу увагу приділено корупції в церковних структурах (як православних, так і унійних), яка стала однією з ключових причин занепаду релігійного життя на парафіяльному рівні. Окремо розглядався соціальний статус ієреїв, вивчалися їхні стосунки з дідами та громадами, в яких вони проводили пастирське служіння. Відзначено, що попри низький рівень фахової підготовки пресвітерів і нестачу профільних навчальних закладів представники вищого унійного духовенства й освіченого чернецтва з кола ченців-василіан багато робили для підвищення рівня освіти та релігійного виховання парафіяльних священиків. Встановлено, що саме завдяки цій діяльності розпочалося формування конфесійної свідомості уніатів.

Ключові слова: історія повсякдення; парафіяльне духовенство; Волинь; Православна Церква; Унійна Церква.

EVERYDAY LIFE OF THE UKRAINIAN PAROCHIAL CLERGY OF THE LATE 16TH – FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY (BASED ON THE WORK “PERSPECTIVE” BY CASSIAN SAKOWICZ)

Mykhailo DOVBYSHCENKO

Doctor of Historical Sciences, associate professor,

senior research fellow of the Historical Sites Department of RIUS

Annotation. The article deals with the history of everyday life of the Ukrainian parochial clergy of the late 16th – first half of the 17th century. This was a very important time period for both the

history of the Church in Ukraine and Ukraine itself. It was then when the Ukrainian society, divided by confessional identification, found itself on the crossroad of civilizational choice. Further political, social, and religious transformations in Ukraine were significantly influenced by national and religious movements of that epoch. In native and foreign historiography, the mentioned processes were examined within the context of global political and cultural development of Central and Eastern Europe. However, “small living worlds” of petty nobles, clergy, bourgeoisie, and peasants have not been sufficiently studied, as well as the motivation for actions of great masses of population, who profoundly impacted the cultural progress of Ukraine.

The article is based on the polemical work by Cassian Sakowicz “Perspektiwa” (“Perspective”) (1642), with the additional information from the works of his opponents (Petro Mohyla and Pachomiusz Oranski). The author makes an attempt to explore the everyday life history of the Ukrainian parochial clergy belonging to the first generations after the Union. The author examines the questions related to the origin of the parochial church senior priests, level of their education, professional ability, and material security. Major attention is paid to venal practices in the church structures (both Orthodox and Uniate), which considerably caused the decay of religious life on the parochial level. The social state of the priests is examined separately, as well as their interactions with the land-owners and parishes.

The author argues that despite the low level of professional ability of the priests and lack of special educational institutions, the representatives of higher Uniate clergy and well-educated monks from the Basilian Fathers’ community did their best to improve the educational level and religious upbringing of the parochial priests. It can be concluded that this activity caused the development of the confessional identification of the Uniate believers.

Keywords: history of everyday life; parochial clergy; Volhynia; Orthodox Church; Uniate Church.

Кінець XVI – перша половина XVII ст. – важливий етап в історії Української Церкви зокрема та історії України в цілому. Проголошення унії в Бресті, а також реформи Церкви, що втілили митрополити Йосиф Рутський та Петро Могила, не лише розділили українське суспільство за релігійною ознакою, але й поставили його на роздоріжжі цивілізаційного вибору. Відтоді Україна перебувала в пошуках релігійної та національної ідентичності, вагаючись між Константинополем, Римом і Москвою; причому наслідки цих шукань даються взнаки досі.

Важливим елементом соціальної структури українського суспільства цього періоду було парафіяльне духовенство. Тісно пов’язані з широкими верствами населення, священники сільських та міських парафій якнайкраще представляли народну культуру свого часу

(релігійну й побутову), на ґрунті якої працювали реформатори Йосиф Рутський і Петро Могила.

Саме тому історія перших після-унійних поколінь традиційно викликає підвищений інтерес вітчизняних та зарубіжних дослідників. Проте релігійні рухи кінця XVI – першої половини XVII ст. тривалий час вивчалися переважно під кутом зору глобальних політичних процесів у Речі Посполитій та Європі, а також у межах інституціональної історії Церкви. Натомість «малий життєвий світ» дрібної шляхти, міщан і селян був дуже слабо досліджений. Науковці довго не усвідомлювали, що саме мотивація вчинків цих соціальних груп, яку диктував досвід їхнього повсякдення, могла стати вирішальним чинником успіху чи провалу тих реформ та соціальних перетворень, котрі відбувалися в Україні протягом XVII ст.

Проблеми історії повсякдення українського парафіяльного духовенства литовсько-польської доби поки що не було комплексно висвітлено у вітчизняній історичній науці, хоча передумови для цього склалися ще в середині XIX ст. Саме тоді в Києві розпочала роботу Тимчасова комісія для розгляду давніх актів, яка діяла до революції 1917 р. Це був наймасштабніший археографічний проект в історії науки в Україні. Його результатом стала публікація багатосерійного видання документів з історії України, відомого під назвою «Архив Юго-Западной России» (далі – АЮЗР). Уже в першому томі цього видання, який побачив світ 1859 р., було наведено документи, що стосувалися повсякденного життя духовенства парафіяльних церков. Вони містили багату інформацію зі згаданої теми, зокрема, про захист прав священників [2, с. 239–242, 261–265, 451–452], про те, як вони порушували церковну дисципліну [2, с. 339–342], про конфлікти православних з іудеями [2, с. 265–267], про напади на православні храми та їх спалювання [2, с. 278–296] тощо. В подальшому упорядники АЮЗР теж оприлюднювали документи, які давали можливість значно розширити уявлення наукової спільноти про щоденне життя настоятелів парафіяльних церков.

Проте історію повсякденного життя священників тоді не розглядали як перспективну наукову проблему, а введені в науковий обіг документи відповідної тематики були тільки допоміжним інформаційним ресурсом для загальних праць з історії України. Так, у дослідженнях М. Грушевського, присвячених економічній і соціальній історії, наводилися цінні свідчення про роль парафіяльних священників у громадському,

політичному, економічному та духовному житті в масштабах окремих населених пунктів, громад чи регіонів [4, с. 263, 304–308, 323–325]. Але, оскільки автор не ставив собі за мету висвітлювати історію повсякдення, згадані свідчення подано розрізнено й без узагальнень. Утім вони слугують дослідникам цінним показником до джерел з історії повсякденного життя настоятелів парафіяльних церков України XVI–XVII ст. У працях інших науковців (як вітчизняних, так і польських) теж неодноразово наводилася важлива інформація зі згаданої теми, проте фрагментарно.

За таких обставин з'явилися тільки поодинокі дослідження, що стосувалися історії повсякденного життя парафіяльного духовенства України. Серед авторів, які порушували цю тему, варто згадати Е. Крижановського – відомого богослова другої половини XIX ст. Народившись у Київській губернії в родині священника, він жваво цікавився парафіяльним життям, видавав журнал «Руководство для сельских пастырей», а також опублікував кілька статей про побут сільського духовенства. Одна з них – «Очерки быта южнорусского сельского духовенства» – стала важливим дослідженням, де аналізувалися правовий статус священників, а також їхні формальні та неформальні стосунки з парафіянами Лівобережної України XVIII ст. [8, с. 391–440]. Проте зазначені дослідження стосувалися переважно пізнього періоду – XVIII і XIX ст., а життя і звичаї пресвітерів першої половини XVII ст. лише фрагментарно висвітлювалися у працях вітчизняних і зарубіжних учених.

Реальні передумови для появи інтересу до історії повсякдення українського духовенства (зокрема, парафіяльного)

склались у другій половині ХХ ст., коли в Європі з'явилися ознаки системної кризи історичної науки. Саме тоді в середовищі західнонімецьких учених молодшого покоління сформувався напрям «Історія повсякдення», який протиставив вивченню глобальних процесів політики, економіки та культури дослідження «малих життєвих світів» і повсякдення пересічних громадян. Саме в рамках цього напрямку було започатковано системне вивчення побуту, умов проживання, праці й відпочинку, а також низки інших факторів, які впливають на свідомість і норми соціальної поведінки широких верств суспільства.

Припускаємо, що саме цей новий напрям в історичній науці прямо чи опосередковано вплинув на діяльність українського церковного історика о. Юрія Федоріва, що працював у діаспорі. Він був першим українським дослідником, котрий почав вивчати історію парафіяльного духовенства як окрему наукову проблему. В монографії, присвяченій організаційній структурі Української Церкви, він приділив цьому питанню два розділи – «Парахіяльне духовенство» і «Будова та вивінування церков» [11, с. 116–140]. Автор висвітлював права та матеріальне забезпечення настоятелів храмів, порушував проблеми відносин з парафіянами й дідичами, досліджував тему освіти духовенства тощо. Проте о. Юрій Федорів охопив занадто тривалий період (ХVI–ХІХ ст.), спираючись переважно на інформацію з праць інших авторів, зокрема М. Грушевського, Ю. Пелеша, А. Петрушевича [11, с. 116–135]. Недоліком дослідження є також слабка обізнаність автора з реаліями соціальної історії України литовсько-польської доби, що завадила об'єктивно

оцінити роль священика в житті парафіяльної громади й суспільства загалом.

У незалежній Україні інтерес до проблем повсякденного життя парафіяльних священиків пожвавився з початку ХХІ ст. Так, М. Яременко дослідив освіченість священиків [12, с. 269–299], Л. Посохова розглядала проблеми шлюбних стратегій священиків у контексті соціокультурних конфліктів [9, с. 39–54], джерелознавчі питання з історії Унійної Церкви (в тому числі парафіяльного духовенства) порушував Р. Кондратюк [7, с. 98–110]. Проте згадані наукові розвідки, як і раніше, стосувалися середини – другої половини ХVІІІ ст.; литовсько-польська доба, пов'язана з історією перших післяунійних поколінь парафіяльних священиків, досі лишається малодослідженою.

У статті ми будемо використовувати твір Касіяна Саковича «*Perspectiwa*», виданий у Кракові 1642 р¹. Його автор висвітлив цілий спектр проблем Православної та Унійної Церков, зокрема й повсякденного життя парафіяльного духовенства. Хоча це питання періодично порушували письменники згаданої доби, саме Касіян Сакович у межах однієї книги навів чимало даних про різні сторони життя й пастирського служіння настоятелів парафіяльних храмів, які не могли відкластися в офіційних документах того часу. Саме тому вони викликають інтерес як джерело до історії повсякдення. Слід, однак, мати на увазі, що «*Perspectiwa*» написана в полемічному стилі, а факти, котрі навів Касіян Сакович, покликані передусім ознайомити

¹ Твір «*Perspectiwa*» не має нумерації перших 36 сторінок з посвятою та вступом. Тому в нашій статті нумеровані сторінки подано латинськими числами.

читача з непорядками в Церкві – як у Православній, так і в Унійній. Тому цей твір, без сумніву, є джерелом, яке передає суб'єктивний погляд автора на згадану проблему.

Слід зазначити, що твір «Perspectiwa» вже ставав об'єктом окремої уваги російських і українських науковців. Вперше його проаналізував у кінці XIX ст. Степан Голубев у передмові до IX тому першої частини АЮЗР [3, с. 1–147]; вдруге його ґрунтовно досліджував вітчизняний історик архієпископ о. Ігор Ісіченко [6, с. 1–348]. Але в обох випадках пам'ятку розглядали в тісному зв'язку з полемічним твором митрополита Петра Могили «Λιθος» (1644) у контексті православно-католицької полеміки (Степан Голубев) або літературного барокового діалогу (Ігор Ісіченко). Було виокремлено ключові позиції, навколо яких розгорталася дискусія Петра Могили й Касіяна Саковича, в тому числі ті, що стосувалися повсякдення парафіяльних священиків, але без ширших узагальнень.

Щоб наблизитися до об'єктивності в оцінці явища, ми використовуємо в статті не лише інформацію, викладену в творі «Λιθος», але й аргументи іншого опонента Касіяна Саковича – унійного єпископа Пахомія Оранського, викладені у творі «Zwierciadło» (1645)¹. Як буде видно, згадані автори, полемізуючи з Касіяном Саковичем, не завжди ставили факти, котрі він навів, під сумнів. Як до-

¹ Єдиний відомий нам примірник цього твору оцифровано і розміщено на сайті Polonia. Він не має двох сторінок і хаотично пронумерований. Оскільки оригінальна нумерація непридатна для посилань, ми виходимо з умовної валової нумерації, в якій A2 – 9, A3 – 11, B – 15, B2 – 17, B3 – 19, C – 23, C2 – 25, C3 – 27, D – 31, D2 – 33, D3 – 35, E – 39, E2 – 41, E3 – 43, F – 47, F2 – 49, F3 – 51, G – 55, G2 – 57, G3 – 59, H – 63, H2 – 65, H3 – 67, J – 71, J2 – 73, J3 – 75.

поміжні дані також використаємо введені в науковий обіг історичні матеріали кінця XVI – першої половини XVII ст., що стосуються згаданої тематики.

Мета статті – на основі інформації з твору Касіяна Саковича «Perspectiwa» встановити найважливіші аспекти щоденного життя парафіяльного духовенства кінця XVI – першої половини XVII ст. Основну увагу приділити освіті та професійній підготовці священиків, їхнім стосункам з представниками вищої ієрархії та дідами, проблемам соціального захисту настоятелів парафіяльних храмів та їхнім взаєминам з громадами вірян. А оскільки цю книгу нищівно розкритикували, інформацію про повсякдення українських священиків зіставити з текстами його опонентів – Київського православного митрополита Петра Могили та Пінського унійного єпископа Пахомія Оранського, використати інші релевантні документи згаданої доби.

Касіян Сакович – поет, перекладач та письменник-полеміст – належить до числа видатних і водночас надзвичайно суперечливих діячів українського національно-релігійного руху першої половини XVII ст. В його особі, наче в дзеркалі епохи, яскраво проявився драматизм духовних пошуків українців-інтелектуалів перших двох післяунійних поколінь. Народившись у священицькій родині с. Потелич на Галичині, він отримав гідну освіту – навчався в Замойській і Краківській академіях, слухав лекції в люблінських домініканців. Касіян Сакович підтримував тісні контакти з представниками магнатських родин Волині (зокрема, Киселів і Заславських) та мав можливість влаштувати собі спокійне й забезпечене життя. Втім життєвий шлях

його не був простим і скидався на довгу мандрівку до світу релігійних пошуків, яка ділилася на три періоди.

Перший – православний, у часи якого він займав посаду ректора Київської братської школи. Період його ректорства був відносно коротким, проте саме тоді Касіян Сакович написав знаменитий панегірик гетьману Петру Сагайдачному з нагоди його похорону – «Вършѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» (1622). Оскільки вітчизняна історія литовсько-польської доби традиційно пов'язана з українським козацтвом та Православною Церквою, саме цей панегірик стали часто цитувати в підручниках і наукових дослідженнях. Відповідно ім'я Касіяна Саковича найчастіше пов'язують саме з цим епізодом.

Проте були на його життєвому шляху також два інших етапи, які складно або й зовсім неможливо вписати в контекст звичної «козакоцентричної» української історії. Один із них припадає на другу половину – 20–30-ті роки XVII ст., коли Касіян Сакович перейшов до унії і, ставши архімандритом Дубенського монастиря, ревно працював над її введенням і закріпленням на Волині. Третій етап, найменш відомий, припадає на 40-ві роки XVII ст., коли він сказав Русі (Україні) «прощай», залишив унію й перейшов до латинського обряду. Ставши католицьким священником, він закликав українців приймати католицизм, оскільки вважав лише Римо-Католицьку Церкву здатною привести християнина до спасіння.

Зрозуміло, що заплутані шляхи життєвих мандрівок не могли привести неспокійного мислителя до пантеону героїв України. Ще за життя його твори

викликали неоднозначну реакцію сучасників, а опоненти не лише закидали Касіяну Саковичу неморальність і бездуховність, але й публічно кепкували з його фізичних вад (в дитинстві він втратив вухо). Невдовзі після його смерті розпочалася Визвольна війна під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, яка поставила перед інтелектуальною елітою України інші завдання, після чого ідеї Касіяна Саковича остаточно втратили актуальність і були надовго забуті.

Проте, на нашу думку, детальне дослідження спадщини цього мислителя є актуальним завданням для вітчизняної історичної науки. При цьому варто абстрагуватися від нищівних характеристик його особистості з боку авторитетних сучасників, зокрема митрополита Петра Могили. Для нас є несуттєвим питання про моральність чи неморальність Касіяна Саковича. Лишаємо також на розсуд теологів ступінь його обізнаності в богослов'ї та філософії. Для світської науки важливіше інше – те, як цей діяч усвідомлював проблеми тогочасного суспільства та бачив історичну перспективу Русі (України). Людина емоційна й енергійна, він усе життя перебував у русі та пошуку – відкрито порушував проблеми освіти й розвитку народної мови, а також гаряче відстоював необхідність оздоровлення національного та релігійного життя. На другому етапі життя Касіян Сакович як реформатор Унійної Церкви значно випередив свій час. Низка його ідей, зокрема про внесення змін у літургію, вимоги про соціальний захист духовенства, заклики виправити богослужбові книги, ввести читану літургію та ін., була, зрештою, реалізована, але вже без згадки його імені. Сталося це через 80–100 років, в епоху масштабних

реформ, започаткованих на Замоїсько-му синоді. На нашу суб'єктивну думку, Касіян Сакович, якого єпископ Пахомій Оранський називав «неспокійною головою» [14, с. 51], був релігійним мислителем наступного, XVIII, століття, тому не міг вписатися в ідейний формат Православної й Унійної Церков могилянської доби.

Касіян Сакович, працюючи над текстом книги «Perspectiwa», не ставив собі за мету скласти повну та всебічну картину повсякденного життя українських священників. Мета була інша: продемонструвавши численні непорядки в Українській Церкві, переконати читача в сумнівності шукань вічного спасіння у її стінах. Саме тому факти повсякдення автор подавав хаотично й пов'язував з необхідністю вкотре підкреслити зловживання, пов'язані з пастирською діяльністю. Втім сюжети повсякдення наводилися настільки часто, що на їхній основі можна виділити окремі тематичні блоки. Спробуємо їх розглянути.

1. *Парафіяльне духовенство: походження, рівень освіти й отримання священства*

Касіян Сакович у творі «Perspectiwa» спеціально не порушував питання про шляхи поповнення парафіяльного духовенства з числа представників інших соціальних прошарків українського суспільства. Проте він засвідчив наявність «трудоих династій» священників, де «попівство» передавалось у спадок від батька до сина або до зятя. Для таких людей служіння в храмі було звичним, тому могло здатися, що саме вони були найпридатніші для виконання обов'язків пресвітерів. Однак насправді священницькі родини не могли постачати висококваліфікованих кадрів для Церкви; навпаки,

більшість парафіяльних священників в Україні мала дуже приблизні уявлення про правди віри та порядок проведення богослужінь. Тож вони не могли дати справді фахової підготовки своїм синам.

Причиною такого сумного стану, на думку Касіяна Саковича, був брак освітніх закладів, де майбутні священники могли б отримати знання й практичну підготовку. Він підкреслював нагальну потребу в фундації таких шкіл і роль єпископів у реалізації цього завдання. З цього приводу він писав: «Справді, великої нагороди від Пана Бога мають сподіватися ті, які школи, академії, колегії, семінарії для виховання молоді фундуєть. Такі школи мають би їх милості отці владика фундувати при своїх кафедральних церквах, або соборних, як вони їх самі називають. У тих школах мали би вчити читати, писати, співати по-грецьки, по-руськи і по-польськи; мали би там викладати катехізис, артикули віри, вчення про сім святих таїнств, казус сумління (casus conscientiae) контраверсії тощо» (тут і далі переклад автора. – М. Д.) [13, s. 111]. При цьому Касіян Сакович підкреслював пріоритет навчання українців рідною мовою: «Нехай би Русь руською мовою Русь навчала» [13, s. 111]. Автор наполягав, що для виконання цієї місії владики мають цілком достатні матеріальні ресурси: кафедральні церкви добре забезпечені маєтками; до того ж єпископи, хоч і сумнівним правом, але все-таки збирають податки зі священників – отримують так звані «куниці». «Яким би вже способом це берете, – писав Касіян Сакович, – тоді повинні би були ті куниці віддавати на школи при своїх кафедральних церквах, особливо в тих містах, ім'ям яких ви титулуєтесь владиками» [13, s. 112].

У зв'язку з цим варто зазначити, що про проблеми освіти в Україні, а також про достатність матеріальних ресурсів для їх вирішення писали задовго до Касіяна Саковича. Так, анонімний православний автор твору «Пересторога» (1605–1606) прямо вказував на те, що багаті протектори Православної Церкви нерационально використовують кошти: «И такъ были великіе ревнителі, ижъ много зъ великимъ коштомъ церквей и монастырей намуrowали и маетностями опатрили, золотомъ, сребромъ, перлами и дорогими каменями церкви приоздобили, книгъ великое множество языком словенскимъ нанесли; лечъ того, што было напрогребнѣйшее, школъ посполитыхъ не фундовали» [1, с. 204]. Касіян Сакович фактично продовжив цю думку, але не в абстрактній, а в цілком конкретній площині. Він стверджував прямо, що кошти на освіту знайти можна й що це пряма відповідальність єпископів, які володіють достатнім матеріальним ресурсом.

Втім освітянській проблемі владики не приділяли належної уваги. Так, в Унійній Церкві, ченцем якої донедавна був сам автор, функціонували школи у Володимирі, Мінську, Новогрудку та Холмі; проте, на його думку, ці навчальні заклади недовго були правдивими вогнищами освіти. Звертаючись до уніатів, Касіян Сакович зазначав: «Вже згасли ваші школи не лише перед латинськими, але і перед школами отця Могили, фундованими в Києві й Гошці; тільки би в них еретичних наук не навчали і відщепенства не виховували, тоді напевно з часом мала би Русь тішитися з тих шкіл» [13, с. 113]. Навіть, якщо припустити, що Касіян Сакович применшував роль згаданих навчальних закладів (унійних

і православних), маємо визнати, що їхнього ресурсу бракувало, щоб у короткій перспективі суттєво підвищити освітній рівень парафіяльного духовенства. Через недбальство кількох поколінь української еліти (як духовної, так і світської) тисячі священників були позбавлені системної науки, тому потрібен був тривалий час, аби ситуація почала поліпшуватись. А поки сини священників отримували науку вдома від батьків, які самі небагато знали, бо не мали де вчитися.

Не дивно, що в такій ситуації у багатьох парафіях тодішньої України часто грубо порушували канони та церковну дисципліну, процвітала корупція. Причому ці сумні реалії супроводжували ієреїв від перших кроків їхньої пастирської діяльності. Як уже згадувалося, після смерті священника його парафію часто успадковував син чи зять. Однак через неучтвo спадкоємці часом сприймали таїнство священства як таке, що передається від батька до сина природним шляхом і не потребує свячень від владики. Як приклад Касіян Сакович навів ситуацію в одному з неназваних сіл на Волині під Корцем. Там син священника після смерті батька вдягнув його ризи й почав правити в церкві служби та уділяти св. таїнства. Але село перебувало в маєтності Корецького монастиря оо. францисканців (патронів цього храму, які стежили за дотриманням у ньому елементарного порядку), попа-самозванця незабаром викрили й відправили до Луцького владики для негайного уділення свячень [13, с. 108]. Цікаво, що митрополит Петро Могила у творі «Літос» умовно заперечив наведене свідчення Касіяна Саковича, заявивши, що воно неправдиве, але зауважив, що

якщо хтось із попівських синів так чинить, той справді є розбійником і блюзніром [6, с. 244].

Окремо і досить детально автор подав інформацію про порушення і зловживання владик під час свячення священників. Зазначається, зокрема, що, прибувши до єпископа, номінант на пароха зразу стикався з фактами корупції. Теоретично перед свяченням він мав скласти іспит перед владикою з правд віри, підтвердити знання таїнств Церкви та продемонструвати обізнаність у проведенні богослужінь. Проте насправді йшлося про інше, а саме про «відкат» за право стати настоятелем храму. Причому залежно від парафії, яку мав посісти претендент на священника, йому треба було заплатити від 50 до 300 польських злотих. Але цим корупційна схема не завершувалася, бо поборами займався не лише єпископ, це робило і його оточення. Про подальші поневіряння майбутнього священника Касіян Сакович писав: «Потім мусить заплатити сповіднику, диякону, писарю, співакам, аж теж і кухарю та візнику; і має там добрий іспит свого гаманця» [13, с. 57].

Зазначимо, що митрополит Петро Могила у творі «Λιτθος» заперечив тезу Касіяна Саковича про відсутність іспиту кандидатів на священників перед свяченнями. Навпаки, він наголошував, що в Православній Церкві їх не лише екзамнують, але й певний час тримають у монастирі для проходження «виробничої практики». Щодо поборів за свячення, то автор не заперечував, що майбутньому священнику доводиться витратитися. Але під цим слід розуміти не сплату хабара, а частування єпископського почту [6, с. 182]. Дуже непереконливо зреагував на ці закиди інший опонент Касіяна

Саковича – Пінський єпископ Пахомій Оранський. Він загально згадав про некоректність розголошення окремих «слабкостей» церковної ієрархії й зазначив, що пристойніше прикривати подібні факти, як прикрили наготу п'яного Ноя його достойні сини [14, с. 41].

2. Священники під владою єпископів: контроль і корупція

Отримавши свячення та витримавши «іспит гаманцем», священники поверталися до місця служіння й нерідко стикалися з проблемами, типовими для тогочасного парафіяльного життя. Ієрей часто приймав бідний храм, у якому бракувало церковного начиння та богослужбової літератури. З цими проблемами священники лишалися наодинці й не могли розраховувати на допомогу єпископів, хоча їхня присутність у повсякденному житті багатьох попів була досить відчутною і після свячень.

Касіян Сакович, наприклад, згадував про візитації, які проводили владичі намісники або ревізори. Подібний нагляд був цілком законним і необхідним (як і покарання за порушення), проте чи можна було чекати від ієреїв, які не мали системної освіти, дотримання дисципліни та церковних канонів? Хіба могли вони сприймати подібні візити інакше, ніж як спробу вкотре примусити їх до поборів і виплати штрафів? Окрім того, єпископи не обмежували свого контролю візитаціями. Хоча кафедральні церкви були переважно добре забезпечені маєтностями, єпископи періодично збирали зі священників уже згадані куниці – своєрідний податок, грошовий еквівалент якого в різний час і в різних регіонах Київської митрополії не був однаковим. Касіян Сакович мав підстави брати під сумнів законність куничного

збору. Впроваджений за часів Київської Русі під впливом традиції Церкви Візантії, він іще масово не поширився в Католицькій Церкві Речі Посполитої, порядки якої були для нього взірцем для наслідування [10, с. 8].

Критикував автор «Перспективи» й практику владик з примусового продажу священникам антимінсів. З цього приводу він писав: «...у Русі мало не кожен владика новий антимінс дає або, точніше, продає по кілька злотих, а інший по десяти за антимінс бере і особливий свій інтерес владики з тих антимінсів мають. Навіть владика уніат, прийнявши владичтво після уніата, знову свій антимінс дає, підкреслюючи свою владу» [13, с. 49–50].

Зазначимо, що Петро Могила у творі «Λιτθος» не заперечував, що єпископи поширюють антимінси за гроші, але зазначав, що йдеться не про торгівлю, а про відшкодування за полотно та малювання на ньому [6, с. 159]. Звичай примусового продажу антимінсів парафіяльному духовенству має підтвердження також у тодішніх документах. Так, у листі польського магната Адама Сенявського від 4 січня 1648 р. до духовенства східного обряду, що проживає в межах його володінь, міститься вимога віддавати послух Перемиському унійному владичі Атанасію Крупецькому. Між іншим, у посланні міститься вимога правити службу саме на його антимінсах [5, с. 453].

Окремо зупинився Касіян Сакович на проблемі придбання св. мира. Було зазначено, що до проголошення унії в межах Київської митрополії св. миро поширювали мандрівні грецькі священники, причому якість цього товару була вельми сумнівна. Коштувало св. миро

дорого, тому настоятелі храмів, маючи великі парафії, перетримували його по кілька років, «розбавляючи його оливою, або і салом яким...» [13, с. 4]. Лише завдяки зусиллям унійного митрополита Іпатія Потія почало практикуватися правильне свячення мира у Великий Четвер, яке згодом перейняли й православні. На жаль, зазначив автор, це мало допомогло бідним попам, адже владики, як і колишні мандрівні грецькі духовні, все одно дорого продавали миро парафіяльним священникам. Відбувалося це на щорічних єпархіальних синодах, де пресвітери витрачали на придбання порцій мира від 10 грошей і вище – залежно від кількості парафіян. А оскільки в єпархіях може бути близько тисячі священників, владика за 1–2 гарнця св. мира міг виручити кількасот польських злотих [13, с. 5].

Реакція опонента Касіяна Саковича – митрополита Петра Могили – була досить виразна. Він уникнув прямого заперечення цієї тези, наголосивши, що необхідно шанувати старших своїх. А потім поставив риторичне запитання про те, чи дарма роздають св. миро своїм ксьондзам католицькі єпископи [6, с. 127].

Окрім куничного збору, продажу св. мира й примусової заміни антимінсів, єпископи отримували надходження також від інших, умовно необов'язкових послуг. І по можливості парафіяльні священники їх уникали. Результат був сумний – в Україні з'явилася велика кількість непосвячених церков. Касіян Сакович з цього приводу свідчив: «Ледве десята церква на Русі є посвяченою. А сталося так тому, що, між іншими причинами, владики й намісники їхні багато беруть за освячення. Інша церква того би не вартувала в будівництві,

що владика, освячуючи її, коштував. Бо ще нічого, що б він з'їв, випив і кіньми стравив (хоча і це немало коштує, бо там лий-перелий буває, один нічліг на двох ровенських попів коштував 60 злотих, коли владика Холмський Терлецький до них навідався), але ще і самому владичі сотницю або і другу дати треба, а то ще полотен, скатертин, рушників каже дати, з чого ледве четверта частина на олтар піде, але владика все забирає собі. На таке освячення не стане коштів у бідних селян» [13, s.109–110].

Цікаво, що митрополит Петро Могила у творі «Λιθος» фактично визнав існування подібної проблеми, зазначивши, що деякі церкви справді лишаються непосвяченими. Причинами цього можуть бути неможливість оплатити урочистий приїзд архієрея, а також небезпечна дорога до віддалених парафій [6, с. 244].

3. Стосунки зі світськими дідичами: між економічною залежністю та релігійною свободою

Крім начальства духовного, парафіяльні священики перебували також у залежності від світських осіб – шляхтичів, у володіннях яких діяв храм. Останні вважалися патронами церкви і парафії, далеко не завжди виконували обов'язки їхніх захисників і покровителів. Навпаки, в окремих випадках патрони могли накладати побори на храм. Проблема ця набувала особливої гостроти, якщо священик і дідич належали до різних християнських конфесій – недружніх або відверто ворожих. «Бідні попи, – писав з цього приводу Касіян Сакович, – десь і від церкви мають побори платити, що є великим безбожництвом, особливо, де поборця еретик або схизматик; хоча часом і католик ласий,

дияволу догоджаючи, радий від олтаря взяти» [13, s. 110].

Часом патрони церков примушували священиків виконувати додаткові повинності, спекулюючи на їхніх релігійних поглядах. Загальновідомо, що в першій половині XVII ст. значна частина ієреїв, особливо в Галичині та Карпатах, щиро не бажала приймати унію. Цим користувалися дідичі їхніх церков, накладаючи на священиків незвичайні обов'язки, обіцяючи натомість не віддавати їхні церкви уніатам за правом патронату. І священики мусили терпіти, аби їх не примушували до унії [13, с. 107–108].

Цікаво, що митрополит Петро Могила у творі «Λιθος» підтвердив інформацію Касіяна Саковича про залежність попів від панів, які чинять їм численні несправедливості та утиски – як економічні, так і релігійні. Від себе автор додав, що християни завжди терпіли переслідування за віру, так само за віру страждають православні [6, с. 243–244].

4. Важкий хліб: заробітки парафіяльного священика

Уже йшлося про виплати, побори та трудові повинності, які мусили відбувати парафіяльні священики. У зв'язку з цим постає питання про їхні джерела прибутків. Загальновідомо, що під час заснування церкви фундатори надавали на храм маєток, за рахунок якого мали жити священик, дяк та їхні родини. Утім так було в теорії, але в реаліях XVI–XVII ст. подібним забезпеченням могла похвалитися невелика кількість парафій. У зв'язку з цим Касіян Сакович писав про більшу частину попів, які опинилися без постійного утримання й змушені були жити надходженнями від випадкових заробітків за виконання треб. З цього приводу автор свідчить: «Маєш також

знати, народі руський, що католицький єпископ не посвятить костелу, перш ніж не побачить складену на його користь пристойну фундацію. Так би теж на Русі мало би бути, але владики руський не питає про фундацію, дбає лише, щоб від освячення було заплачено. Тоді хоч і 10 церков посвятиш – піп при такій церкві без фундації від чужих оказій живе, чекаючи, чи скоро хто захворіє чи помре, народиться або буде шлюб брати. І мусить неборак торгуватися з хлопом, що йому мають дати і від якого акту» [13, s. 110]. Автор наголошував, що парафіянам слід сплачувати десятину або хоча б десятий сніп на утримання настоятеля храму; проте подібне, за його словами, практикували зрідка. Тому більша частина священників змушена була жити з прибутків за виконання треб. А оскільки єпископи дали їм добрий урок поборів і здирництва, попи переносили цю практику на відносини з вірянами. Причому йшлося не лише про завищені такси на треби, але й про відверте ошуканство. Знайшовши багатого, але нерозумного клієнта, непорядні попи для більшого заробітку йшли на свідомі порушення. Так, в Острозі сім священників сім разів підряд соборували хворого шляхтича; останній героїчно витримав п'ять соборувань, після чого попросив дати йому спокій [13, с. 68].

Бралися деякі священники відпускати також усі гріхи, навіть найтяжчі, компетенція розв'язання яких належить лише єпископам або навіть Апостольському Престолу. Понад те, часом гріхи відпускали покійникам, які не сповідалися за життя. Касіян Сакович наводив конкретний приклад, коли піп під Пінськом, взявши кілька коп литовських грошей, написав покійнику лист до св. Петра з

повідомленням про звільнення його від гріхів [13, с. 8]. З твору «Perspectiwa» випливає також, що лиха доля змушувала деяких священників співпрацювати з криміналом. Особливо це було помітно на Покутті та Прикарпатті, де попи кооперувалися з опришками і в такій кооперації виконували роль переховувачів краденого майна (зокрема, коней) для подальшого їх перепродажу [13, с. 106].

Варто відзначити, що опонент Касіяна Саковича – митрополит Петро Могила – у творі «Літмос» визнав існування деяких з наведених проблем. Він погодився, що справді існують церкви без фундацій, але пояснював це тим, що у Русі немає меценатів. Проте він наголосив, що православні парафії зростають духовно і без фундацій, тоді як уніатські церкви, навіть забезпечені маєтками, занепадають [6, с. 244]. Прокоментував Петро Могила й закиди Касіяна Саковича про здирництво попів. Він зазначив, що бідні парохі, щоб вижити, мусять брати платню за треби, часом виторгуючи вищу оплату [6, с. 244].

Другий опонент Касіяна Саковича – Пінський унійний єпископ Пахомій Оранський – теж змушений був визнати, що деякі з описаних у Касіяна Саковича непорядків справді мали місце. Зокрема, коні та продуктові запаси таки перетримувалися в церквах. Проте він тактовно вивів обговорення цієї проблеми дещо в інше річище, наголошуючи, що подібні явища походять від великої простоти та людської слабкості, тож ніяк не стосуються основ віровчення; тому лише на підставі подібних непорядків унійних пресвітерів не можна вважати єретиками. Щодо уніатських єпископів, то вони обізнані з проблемою й викорінюють ці явища шляхом виховної роботи на

щорічних єпархіальних синодах та проведенні візитацій [14, с. 23].

5. Парафіяльне духовенство: богослужіння та душпастирська праця

Душпастирську працю парафіяльних священиків (як православних, так і унійних) Касіян Сакович зобразив українськими темними барвами. Перед нами постає образ неосвіченого попа-простака, який міг навіть не знати церковнослов'янської мови [13, с. 59], мав дуже приблизні уявлення про правди віри, а треби уділяв з великим списком порушень і забобонів. До того ж конфесійна свідомість його була вельми розмитюю – ще у вступі до твору «Perspectiwa» наголошувалося, що уніати лише формально з'єднані з Римом, бо проводять свої богослужіння за православними службниками [13, с. XIV]. Таким чином, зовнішніх відмінностей між богослужінням у Православній та Унійній Церквах можна було взагалі не помітити.

Служба Божа в храмах, за спостереженнями Касіяна Саковича, відбувалася нудно і безбарвно. Часто замість хору в церкві можна почути монотонне читання самотнього хлопчини, який проголошував текст з бурмотінням і затинаннями. Присутні ж священики й вірні, дрімаючи, бездумно повторювали почуте разом з усіма хибами невмілого читця [13, с. 90–91]. Можна було побачити й іншу картину богослужіння. Наприклад, священик з м. Стрия о. Андрій Козило, не маючи дяка, запросив собі в асистенти власну дружину. В результаті попадає (яка, до речі, зналася на грамоті краще, ніж її чоловік) під час служби співала замість дяка [13, с. 35–36].

Літургію, за спостереженнями Касіяна Саковича, часто служили з численними порушеннями. Згадаємо лише про ті,

які ніяк не могли запам'ятатися вірним. Так, малограмотні священики часом служили св. Євхаристію не на проскурах, а на пшеничних булках, куплених на ринку [13, с. 12]; деякі попи в таїнстві св. Євхаристії використовували зіпсоване вино або навіть квас чи оцет [13, с. 15]. Причастя могли подавати не маленькими срібними ложичками, а звичайними ложками, часом навіть дерев'яними мальованими, якими їдять капусту [13, с. 17], тощо.

Невдоволений був Касіян Сакович також проповідями парафіяльних священиків. Йшлося не тільки про відсутність відповідної підготовки у пресвітерів. Частина з них, щиро бажаючи долучитися до боротьби з католицизмом, використовувала проповіді протестантських авторів, які відзначалися полемічним талантом. Саме з цим пов'язаний був казус з одним із православних священиків біля Львова, який під час проповіді звернувся до вірних зі словами: «Послухайте, християни, казання святого Рея!» [13, с. 105].

Виникали запитання у Касіяна Саковича й до форми сповіді, яку практикували парафіяльні священики. З цього приводу він, зокрема, писав: «Замкнувшись в церкві сам, піп зі сповідником або зі сповідницею, особливо з молодого жінкою, і піп теж не старий, а інші сповідники стоять за дверима. Знає злий дух, яка там часом буває сповідь» [13, с. 11].

Окрім відвертих абсурдів у богослужінні та уділенні Св. Тайн, Касіян Сакович навів факти нездорових звичаїв у релігійному житті православних та уніатів, від яких страждали як парафіяльні священики, так і вірні. Так, автор колоритно описав обряд великоднього

цілування священика в уста з парафіянами зі словами «Христос воскрес!». Парох має відповідати: «Воистину воскрес!» і при цьому не лише виснажується фізично (бо його так вітають сотні або навіть тисячі цілувальників), але й впадає у спокусу. Адже священик має прийняти поцілунки не лише чоловіків, але також вродливих жінок і дівчат. Подібний звичай міг також нести пряму загрозу здоров'ю, сприяючи поширенню хвороб, в тому числі венеричних. З приводу цього Касіян Сакович писав: «Часом трапляється і бабисько яке бридке, або й діваха з нечистим і смердючим ротом чи французьким гостем заражена або заражений» [13, s. 80].

На фоні непорядків релігійного життя в парафіях, зображеного у Касіяна Саковича, не дивує його заява про відносно низький рівень воцерковленості українців. На його переконання, богослужіння відвідують у кращому разі половина русинів (українців), але всі вони «від слова Божого, як бджоли від диму тікають» [13, s. 104].

Окреслена картина релігійного життя на парафіяльному рівні викликала негативну реакцію опонентів Касіяна Саковича. Так, Петро Могила у творі «Λιτθος» рішуче заявив, що служба на куплених булках (замість проскур) у Православній Церкві не проводиться, а про використання у св. Євхаристії зіпсованого вина, оцту чи квасу ніхто навіть не чув [6, с. 152]. Сюжет про попадю зі Стрия, котра співала замість дяка, був визнаний сумнівним, але в принципі можливим – автор зазначив, що таке могло статись у бідній парафії [6, с. 156]. Натомість митрополит визнав давнім і поважним звичай цілування на Великдень, віднісши його початок до апостольських

часів [6, с. 156]. Низку інших закидів Касіяна Саковича було частково визнано. Так, нудне богослужіння, в якому на хорах невиразно читає один хлопець, пов'язувалося з бідністю парафій; виголошення протестантських проповідей у церквах пояснювалося неосвіченістю священиків, які це робили без санкції Церкви, тощо [6, с. 243]. Але особливо жорстко Петро Могила зреагував на коментар опонента щодо сповіді. Він пригадав Касіяну Саковичу чутки про те, що він убив чоловіка в Перемишлі через суперечку за жінку, а також звинуватив його самого у некоректній формі сповідання черниць із монастиря Св. Хреста в Дубні та неназваної пані в монастирському маєтку Мілятин [3, с. 53].

Другий опонент Касіяна Саковича, єпископ Пахомій Оранський, рішуче заперечив використання православних літургійних книг. У творі «Zwiercadło» він наголошував, що уніати правлять службу за службниками, затвердженими в Римі [14, с. 20]. Надалі автор уточнив, що в унійних храмах службу ведуть за книгами, виданими в друкарні Мамоничів у Вільні; книги ж, опубліковані у «схизматичних» друкарнях, до використання заборонено [14, с. 20]. Виступив Пахомій Оранський і на захист давніх рукописних книг, зокрема богослужбових. З цього приводу він писав: «Що стосується рукописних книг, такими у нас кожна церква наповнена, це давнє письмо є опорою істинної науки. Зберігаємо їх як найдорожчий скарб, і за їхньою допомогою побиваємо науку схизматів» [14, s. 20]. На нашу думку, єпископ Пахомій Оранський видавав бажане за дійсне. У згаданому листі Адама Сенявського від 4 січня 1648 р. до священиків, що проживають у межах його володінь,

міститься вимога прибути до Олещець, де намісник унійного єпископа Атанасія Крепецького даватиме їм духовну науку згідно з київським Требником [5, с. 452]. Це свідчить про те, що в реальності уніати не лише використовували в богослужінні Требник Петра Могили, але й, принаймні в межах Перемиської єпархії, мали його за навчальний посібник для пресвітерів.

6. Парафіяльні священики та громада

Парафіяльні священики відігравали, без сумніву, важливу роль у житті українських громад – православних та унійних. Піп відповідав за проведення богослужінь, уділення Св. Тайн і треб та стежив за тим, чи дотримуються віряни постів. Так, він разом із війтом забезпечував порядок на рівні сіл та містечок, підтримуючи нормальну соціально-психологічну атмосферу в громадах. Саме від парафіяльних священиків значною мірою залежав спокій (або неспокій) в Україні в часи масштабних релігійних зрушень та соціальних перетворень.

Цілком зрозуміло, що настоятель парафіяльної церкви міг виконувати цю місію, лише будучи інтегрованим членом своєї громади, розділяючи побут та щоденні турботи своїх вірян. Касіян Сакович навів кілька сюжетів, які яскраво засвідчують повсякденні стосунки парафіяльних священиків з громадою, зокрема способи залагодження конфліктів між ними.

Так, висвітлюючи питання про «загальниці» (періоди церковного календаря, коли протягом тижня, включно з серединою та п'ятницею, дозволено споживати скоромні страви), автор описав попа з-під Львова, який схибив у розрахунках і лише під час поїздки до міста зрозумів свою помилку. Повернувшись

до села, він передусім добре випив горілки, тому через нетверезий стан не зміг вчасно повідомити парафіян про те, що піст ще триває. Прийшовши до тями, усвідомив, що запізнівся – селяни вже встигли поснідати м'ясними стравами й пішли працювати. Розхвилювавшись, священик скочив на коня і носився по селу, волаючи, що «загальниця» ще не настала. Селяни збунтувалися й хотіли подавати скаргу владиці на свого настоятеля, обурюючись, що він ввів їх у великий гріх. У цьому сенсі характерною є поведінка священика, який вирішив проблему в суто народний спосіб. З цього приводу Касіян Сакович писав: «...тоді вже піп мусив їх зібрати й частувати, промовляючи: дітки, вже я той гріх на себе беру» [13, s. 83].

Наведений сюжет із залагодження конфлікту навколо «загальниць» дає уявлення про специфіку стосунків парафіяльних священиків з громадами в кінці XVI – першій половині XVII ст. Поважаючи священиків, віряни, проте, ставилися до них із гумором, що призводило до поширення в народі численних анекдотів і бувальщин про попів. Три з них потрапили на сторінки твору Касіяна Саковича «Perspectiwa». Наводимо їх повністю, давши кожному сюжету умовну назву.

Піп і собака

«З власного досвіду дізналися єпископські ревізори, на багатьох місцях візитуючи церкви, що попи ховають у церквах і олтарях різноманітні запаси: масла, сири, пироги, пиво, кутю, полті, смалець, перепічки, різні хустки, а також дудки і крадені коні, тримаючи контакти з опришками. Від тих запасів сморід по церкві іде, хробаки множаться, по престолі, книгах і по келихах повзають. Що

ця річ бридка, кожен може зрозуміти. Бо доходить часом до того, що пси зграями добираються до тих запасів, під церкву підкоп роблячи, і ті наїдки, як жерці Валові, поїдають. Подібне сталося в одному селі під Кременцем, де пес, зробивши підкоп під церкву, поїв попівські великодні перепічки. Прийшов піп до церкви другого або третього дня і, заставши там пса, вбив його. Селянин, якому пес належав, довідався, що сталося, і збунтував громаду, мовлячи, що не гідний піп далі в них попівствувати. І мусив піп добре відшкодувати за пса, громаді могорич виставив, а потім ще й владиці штраф заплатив» [13, s. 105–106].

Піп і кінь

«Розкажу незвичайну річ, що попи на Поділлі та Покутті, живучи поміж опришками і спілку з ними маючи, крадених коней в церкві переховують. Дійшло до того, що на одному місці недалеко від Кам'янця Подільського селяни, шукаючи крадених коней, ішли селом, трясучи коробкою, й волали: Кошъ! Кошъ! Кошъ! Тоді кінь, почувши те, заіржав в церкві: гі-гі-гі! Почувши це, утік піп з села через оgorожі» [13, s. 106].

Кудлатий дідько

«Трапилося також в одному селі того самого краю, що піп, поховавши одного дударя і не маючи, що взяти від того похорону, взяв собі його дудку і повісив її в олтарі між ризами. Потім якось під вечір послав по щось до церкви хлопця-підлітка – чи по свічки, чи по пироги. Хлопець, ідучи біля дудки, якось її зачепив, і дудка рикнула. Хлопець з церкви втік і прибіг переляканий до попа. Той його питає: що сталося? Відповідає: от, дідько в олтарі на мене рикнув, що ледве живий від страху. Пішли тоді до церкви зі світлом шукати того дідька. І, знайшовши

кудлату дудку між ризами, винесли того дідька з церкви» [13, s. 106–107].

7. Парафіяльне духовенство та реформи в Церкві: перші паростки нової епохи

За твором Касіяна Саковича «Perspectiva» складається враження глибокого занепаду релігійного життя на рівні парафій як у Православній, так і в Унійній Церквах. Враження це посилюється після ознайомлення з працями Петра Могили та Пахомія Оранського. Адже ці опоненти повністю заперечували лише найодіозніші сюжети, а значну кількість прикладів непорядків у парафіях було частково підтверджено, хоч і з іншим тлумаченням. Чи означає це, що масштабні реформи Церкви, які проводили видатні церковні діячі цієї доби митрополити Йосиф Рутський та Петро Могила, зачепили тільки великі міста та монастирі, але так і не проникли в «парафіяльну глибинку»?

Хоч як це не парадоксально, але саме з твору Касіяна Саковича (покликаного переконати читача в профанації релігійного життя православних і уніатів) випливає, що це не зовсім так. Як «фонову інформацію» автор наводить дані, що свідчать: навіть у непростій релігійній ситуації представники церковної ієрархії та освічене чернецтво закладали на парафіяльному рівні паростки нової епохи в житті Української Церкви.

Передусім це стосувалося праці унійних духовних, спрямованої на поліпшення релігійного життя в парафіях. Наприклад, наполягаючи на правильній відправі богослужіння, Касіян Сакович вважав за необхідне виправити й видати слов'янською мовою требники, щоб священики мали надійні богослужбові книги. Це створило б умови для викорінення

численних помилок, причому автор наголосив: «...бо бідні попи в тому не винні, але ви, пастирі, повинні того доглядати, і якнайпристойніше богослужіння споряджати» [13, с. 46]. Видання виправлених требників автор прямо пов'язує з іншими заходами, спрямованими на релігійне виховання духовенства й вірян. Зокрема, згадуються гідні похвали нововведення Володимирського унійного єпископа Йосифа Баковецького. По-перше, йдеться про те, що він організовував урочисті релігійні процесії духовенства, які мають виховати гідну повагу до св. Сакраменту та Євангелія. Зазначається, що процесії біля кафедрального собору очолював сам владика, який ніс св. дари під церковний дзвін. В інших локаціях, віддалених від кафедри, на процесіях несли Євангеліє та хрести [13, с. 46–47]. По-друге, згаданий владика, маючи на меті закріпити в свідомості священиків і мирян головні правди віри, наказав на літургії урочисто співати Символ Віри, що широко не практикувалося тоді на богослужіннях в парафіяльних церквах [13, с. 47]. За свідченням Касіяна Саковича, виховував у духовенства гідну повагу до св. дарів і Луцький унійний єпископ Ієремія Почапівський. Останній перевіряв св. дари та в разі виявлення їхньої зіпсованості (покриття цвіллю, пошкодження хробаками тощо) позбавляв священиків сану [13, с. 19].

«Perspectiwa» Касіяна Саковича також містить інформацію про заходи представників унійного духовенства, спрямовані на боротьбу з анахронічними звичаями. Так, автор зазначив, що недоречний і шкідливий звичай великоднього цілування попів в Унійній Церкві викорінюється [13, с. 80–81]. Зі згаданого твору дізнаємося й про вирішення

календарних проблем, зокрема про перенесення свята св. Юрія 1641 р. (того року воно припадало на Страсну П'ятницю) зусиллями архімандритів Касіяна Саковича й Івана Дубовича. Зазначається, що це рішення затвердив уніатський митрополит Антоній Селява, який повідомив про це волинських протопопів пастирським посланням (універсалом) [13, с. 100]. Важливим вважаємо і свідчення автора про прищеплення парафіяльному духовенству та вірним східного обряду окремих релігійних традицій Римо-Католицької Церкви. Пов'язується це з діяльністю самого Касіяна Саковича, який принагідно повідомляв про те, що він викоринив у Дубні звичай причащати дітей [13, с. 25] та ввів на Волині читану літургію [13, с. 32–33]. Заходи, про які вже йшлося, були передвісниками нової доби Української Церкви, пов'язаними з латинізацією унії. Вони свідчили про наявність перших ознак формування відмінної від православних конфесійної культури уніатів, яка остаточно оформилася в добу реформ Замоїського синоду.

На основі дослідження можемо зробити такі висновки:

1. Попри схильність до полеміки та упередженість автора твір «Perspectiwa» містить важливий фактичний матеріал з історії повсякдення українського парафіяльного духовенства кінця XVI – першої половини XVII ст. Значна частина фактів, які навів Касіян Сакович, знаходить підтвердження (часткове або повне) у працях його опонентів, а також в інших пам'ятках, зокрема документах цієї доби.

2. У згаданий період в Україні існували династії священиків – родини, в яких право заміщувати посаду настоятеля храму передавалося по чоловічій лінії.

Проте професійна підготовка пресвітерів лишалася на вкрай низькому рівні через відсутність в Україні профільних навчальних закладів.

3. Болючою проблемою Церкви (як Православної, так і Унійної), від якої потерпали представники парафіяльного духовенства, була корупція. Вона проявлялась у необхідності сумнівних виплат на користь єпископа та його оточення, пов'язаних з отриманням свячень, посвяченням храму, отриманням св. мира й антимінсів тощо.

4. У повсякденному житті священники залежали від дідичів, у володінні яких перебувала церква. Касіян Сакович навів приклади примушення пресвітерів до повинностей або й стягнення з церкви грошових поборів. Мали місце також утиски на релігійному ґрунті, якщо дідич належав до недружньої християнської конфесії.

5. Парафіяльні священники переважно перебували в скрутному матеріальному становищі через відсутність у більшості храмів фундацій. За таких обставин пресвітери змушені були покладатися на нерегулярні прибутки, пов'язані з наданням треб. У віддалених районах, передусім на Покутті та в Карпатах, траплялися випадки заробітків попів, пов'язані зі співпрацею з криміналом.

6. Пастирське служіння парафіяльних священників перебувало в цілому на низькому рівні. Це пояснюється передусім низьким рівнем освіти та слабкою фаховою підготовкою пресвітерів. У результаті богослужіння проводилося з численними порушеннями, проповідь була недосконалою, а в релігійному житті мали місце протестантські впливи й анахронічні релігійні звичаї. Як

наслідок, за свідченням Касіяна Саковича, воцерковлених русинів (українців) було не більше ніж половина від їхньої загальної кількості.

7. Попри це настоятелі парафіяльних церков відігравали важливу роль у житті своїх громад. Відповідаючи за проведення богослужінь, надання треб та дотримання постів, вони разом із вітмами сприяли підтриманню порядку в населених пунктах, де служили. Стосунки священників з громадами склалися переважно партнерські. А близькість ієреїв до простого люду та невисокий професійний фах пресвітерів сприяли поширенню про них у народі бувальщин та анекдотів.

8. Твір Касіяна Саковича «Perspectiva» містить важливу інформацію про діяльність єпископату й освіченого чернецтва Унійної Церкви, спрямовану на підвищення рівня освіти та фахової підготовки духовенства, а також про впровадження низки звичаїв і традицій Римо-Католицької Церкви.

Запропонована стаття окреслює найважливіші аспекти повсякденного життя парафіяльних священників України кінця XVI – початку XVII ст. в інтерпретації Касіяна Саковича, але її автор не претендує на всебічне висвітлення всіх заявлених проблем. У подальшому кожен заявлений аспект може стати темою самостійного дослідження, яке має проводитися шляхом опрацювання широкого кола історичних джерел – актового матеріалу, епістолярної спадщини, полемічної літератури тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 4. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. 529 с. + 25 с. + 20 с.

2. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. Ч. 1. Т. 1. Киев: В университетской типографии, 1859. LXXXVII + 555 с.

3. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. Ч. 1. Т. IX. Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий, 1893. 147 с. + 446 с.

4. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 4. 674 с.

5. Довбищенко М. Епізоди з історії унії в Перемиській єпархії середини XVII ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2002. Вип. VI. С. 446–454.

6. Ісиченко І. Війна барокових метафор. «Камінь» Петра Могили проти «Підзорної труби» Касіяна Саковича. Харків: Акта, 2017. 348 с.

7. Кондратюк Р. Ю. Джерела до історії Уніатської Церкви Південно-Східної Волині другої половини XVIII ст. *Архіви України*. 2001. № 4–5. С. 98–110.

8. Крыжановский Е. Собрание сочинений. Киев: Кульженко, 1890. Т. 1. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке. 643 с.

9. Посохова Л. Ю. «Ссылка для женитьбы место...». Брачные стратегии священников в контексте социокультурного конфликта в Украине в XVIII веке. *Адам и Ева*. Альманах гендерной истории. 2007. № 13. С. 39–54.

10. Скочиляс І. Дар любови. Куничне (катедра) у Київській митрополії XIII–XVIII ст. Львів: УКУ, 2013. 160 с.

11. Федорів Ю. Організаційна структура Української Церкви. Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка в Канаді, 1990. 210 с.

12. Яременко М. Освітній рівень парафіяльного духовенства. *Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури*. Київ, 2008. Вип. 7. С. 269–299.

13. Sakowicz Kasian. Epanorthosis albo Perspektywa y obiasnienie błędow, herezyey y

zabobonow w grekoruskiej Cerkwi disunitskiej tak w artykułach wiary, iako w administrowaniu sakramentow y w inszych obrządках y ceremoniach znaydujących się. Krakow: W drukarni Waleryana Piątkowskiego, 1642. [XXXVI]+120 s.

14. Woyna Oranski Pachomiusz. Zwiernadło abo zasłona od przewielebnego je m oycza Pachomiusza Woyny Oranskiego, z łaski bozey y S. Stolice Apostolskiej episkopa Pinskiiego y Turowskiego naprzeciw uszczypliwey Perspektywie przez x. Kassiana Sakowicza złożonego archimandryte dubieńskiego zebraney y napisaney. Wilno: W drukarni oycow bazylianow unitow, 1645. 78 s.

REFERENCES

1. *Acts Related to the History of Western Russia*. (1851). Vol. 4. Saint Petersburg, 529 p. + 25 p. + 20 p. [in Rus.]

2. *The Archives of Southwestern Russia Issued by the Temporary Commission for the Analysis of Ancient Acts under the Governor-General of Kiev, Podol, and Volhynia*. (1859). Part 1, Vol. 1. Kyiv: V universitetskoy tipografii, LXXXVII + 555 p. [in Rus.]

3. *The Archives of Southwestern Russia Issued by the Temporary Commission for the Analysis of Ancient Acts under the Governor-General of Kiev, Podol, and Volhynia*. (1893), Part 1, Vol. 9. Kyiv: G. T. Korchak-Novitskiy, 147 + 446 p. [in Rus.]

4. HRUSHEVSKY, M. (2005). *History of Ukraine-Rus*: In 11 Vol., 12 Books. Vol. 4. Kyiv: Naukova dumka, 674 p. [in Ukr.]

5. DOVBYSHCENKO, M. (2002). Episodes from the History of the Union in Przemyśl Diocese in the Middle of the 17th Century. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk (Drohobychi Local History Collection)*. Vol. VI, pp. 446–454. [in Ukr.]

6. ISICHENKO, I. (2017). *War of Baroque Metaphors. "Stone" by Petro Mohyla vs "Long Glass" by Cassian Sakowicz*. Kharkiv: Akta, 348 p. [in Ukr.]

7. KONDRATIUK, R. (2001). Sources on the History of Uniate Church of the Southeastern Volhynia in the 2nd Half of the 18th Century.

Arkhivy Ukrainy (Archives of Ukraine), (4–5), pp. 98–110. [inUkr.]

8. KRYZHANOVSKIY, Ye. (1890). *Essays about the Everyday Life of South-Russian Rural Clergy in the 18th Century*, Vol. 1 of *Collected Works*. Kyiv: Kulzhenko, 643 p. [in Rus.]

9. POSOKHOVA, L. (2007). “Exile Is a Place for Marriage...” Marital Strategies of the Priests in the Context of Sociocultural Conflict in Ukraine in the 18th Century. *Adam i Yeva. Almanakh gendernoy istorii* (Adam and Eva. Almanac of Gender History), (13), pp. 39–54. [in Rus.]

10. SKOCHYLIAS, I. (2013). *The Gift of Love. “Kunychne” (Cathedral Tax) in Kyiv Metropolitan Church in the 13th–18th Centuries*. Lviv: Ukrainian Catholic University Press, 160 p. [in Ukr.]

11. FEDORIV, Yu. (1990). *Organizational Structure of Ukrainian Church*. Toronto: T. Shevchenko Scientific Society in Canada, 210 p. [in Ukr.]

12. YAREMENKO, M. (2007). Educational Level of Parochial Clergy. *Proseminarii: Mediievistyka. Istoriiia Tserkvy, nauky i kultury* (An Introductory Class: Medieval Studies. History of Church, Science, and Culture), Vol. 7. Kyiv, pp. 269–299. [in Ukr.]

13. SAKOWICZ, C. (1642). *Epanorthosis, or Perspective in Explaining the Mistakes, Heresies, and Superstitions in Greek-Russian Non-Uniate Church both in Articles of Faith and Management of Sacraments, as well as Other Rites and Ceremonies*. Krakow: W drukarni Waleryana Piątkowskiego, 36+120 p. [in Pol.]

14. WOYNA-ORANSKI, P. (1645). *A Mirror or a Cover from the Reverend Father Pachomiusz Woyna-Oranski by God’s Grace in St. Apostle Capital of Bishop of Pinsk and Turow against Critical “Perspective” by Cassian Sakowicz Composed and Collected by Archimandrite of Dubno*. Wilno: W drukarni oycow bazylianow unitow, 78 p. [in Pol.]

Кінець XVI – перша половина XVII ст. – важливий етап в історії Української Церкви зокрема та історії України в цілому. Проголошення унії в Бресті, а також реформи Церкви, що втілили митрополити Йосиф Рутський та Петро Могила, не лише розділили українське суспільство за релігійною ознакою, але й поставили його на роздоріжжі цивілізаційного вибору. Відтоді Україна перебувала в пошуках релігійної та національної ідентичності, вагаючись між Константинополем, Римом і Москвою; причому наслідки цих шукань даються взнаки досі.